

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 05 • יום תשעה לחודש סיון, תשע"ט

אלדד ומידד אחי משה

מקורותיה של מסורת מדרשית

אחרי שהעם התאונן על חוסר הפשר ומאכלים נוספים, נצטוו משה לאסוף אליו שבעים איש מזקני העם, שישאו עמו במשא העם. משה עשה כמצווה, אבל שניים מהאנשים שנועדו להימנות עם שבעים הזקנים לא התקבצו עמו ונשארו במחנה: "וַיֵּשְׂאוּ שְׁנַי אַנְשִׁים בְּמַחֲנֶה, שֵׁם הָאֶחָד אֱלִדָד, וְשֵׁם הַשֵּׁנִי מִידָד, וַתִּנַּח עֲלֵהֶם הָרוּחַ, וְהָמָּה בְּכַתְבִּים וְלֹא יֵצְאוּ הָאֶהָלָה, וַיִּתְּנָבוּ בְּמַחֲנֶה" (במדבר יא כו).

א. אחי משה מן האב

מהמקראות לא נודע ייחוסם ומשפחתם של אלדד ומידד, ואפילו לא שבטם. אבל מסורת מדרשית שלא נודע מקורה המופיעה בבית המדרש האשכנזי-צרפתי, נוקבת בייחוס מחודש ומפתיע: אלדד ומידד הם אחי משה מן האב (עמרם)!

מסורת זו הובאה ב'פירוש רבינו אפרים', אחד מפירושי התורה הדרשניים שיצאו מחוגם של חסידי אשכנז, שנכתב במאה השלוש-עשרה:

מצאתי כתוב: אלדד ומידד בני עמרם, אחי משה, הוּו. כשנתן הקב"ה תורה על ידי משה, גירש משה את ישראל מן העריות... פירש עמרם מיוכבד, לפי שהיתה דודתו

"סגולה" - אוצר חביב; דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה)

© כל הזכויות שמורות | להצטרפות או לבקשת הסרה מרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

ואסורה לו, שנאמר (שמות ו כ): 'ויקח עמרם את יוכבד דודתו', ולקח אשה אחרת, והוליד ממנה אלדד ומידד, ושמו: אלידד בן כסלון; ומידד שמו: קמואל בן שפטן. ולכן קראו 'אלדד' - אל מדודתי; 'מידד' - מי שהיא דודתי גירשתה¹.

כיוצא בזה באחד מקובצי התוספות לתורה, מאותו הזמן לערך, אלא ששם נדרשו השמות 'אלדד' ו'מידד' באופן שונה מעט: "אלדד" - אל דוד; 'מידד' - מי דוד, כלומר, חלוף דוד². והעניין, בלא דרשת השמות, הובא אצל פרשנים אשכנזיים וצרפתיים נוספים, בני אותו הדור לערך³.

- * בדרך כלל נרשמה הפניה ביבליוגרפית מלאה בהיקרותה הראשונה בלבד.
- 1 פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון וגדולי אשכנז הקדמונים על התורה, ב, פרשת בהעלותך (מכתיבה אשכנזית), מהדורת הרב י' קלוגמן, בני ברק תשנ"ג, עמ' פג.

למובאה זו, שאלדד ומידד הם בני עמרם, הרי שהנאמר בסופה, שאלדד הוא אלידד בן כסלון, ומידד הוא קמואל בן שפטן, הוא אינו כפשוטו, אלא - כך יש להניח - 'כסלון' ו'שפטן' הם כינויים לעמרם, אע"פ שלא נתברר כיצד ועל-יחוסם מה הוא נתכנה כן. ואולם אם כדברינו, ש'כסלון' ו'שפטן' הם כינויים לעמרם, נמצא שהם נמנו עם שבט לוי, ואילו במקראות מפורש שאלידד בן כסלון משבט בנימין וקמואל בן שפטן משבט אפרים (עי' במדבר לד כא, כד). וצ"ע. מסתבר אפוא, שהמשפט "ושמו אלדד בן כסלון, ומידד שמו: קמואל בן שפטן" השתרבב לכאן על-פי תנ"ב, בהעלותך, כב (הובא להלן, הערה 13), המשקף מסורת מדרשית אחרת החולקת לחלוטין על דעת 'מצאתי כתוב' שלפנינו, וסוברת, שאלדד ומידד אינם בני עמרם ואפילו אינם אחים!
 - 2 דעת זקנים מבעלי התוספות, במדבר יא כו. אמנם איני יודע מהו 'חלוף דוד' וגם כיצד תיבת 'מי' משמעותה 'חלוף'. יש המביא רק את דרשת השמות בלא העניין כולו, וזה לשונו: "אלדד" - אל דוד; 'מידד' - מי דוד" (פירוש הרוקח על התורה, ג, פרשת בהעלותך, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני ברק תשמ"א, עמ' מב). קתם ולא פירש! וראה עוד בכל המובא להלן, הערה 21.

הנכתב בקובץ התוספות 'דעת זקנים' או בקובץ דומה היה לנגד עיני ר' שלמה ב"ר שמואל הצרפתי שהעתיק בשנת ד'תתקצ"ג (1233) את פירוש רש"י לתורה, והוסיף בפירושו לבמדבר יא כו את ההגהה הבאה: "ובתוספות של חומש מצאתי כתוב: אלדד ומידד אחי משה רבינו היו מן האב ולא האם, ולשם [=ושם] הוא דורש שמותיהן" (כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 5 hebr., כרך א [מתכ"י: F2525], דף 118ב, עמודה ג).
 - 3 כמו: פירוש הרא"ש, במדבר שם; פענח רוא, במדבר שם. השווה גם ר' מנחם ציוני, ספר ציוני, פרשת מסעי, קרימונה שכ, דף פח ע"ד: "למטה בני אפרים קמואל בן שפטן" (במדבר לד כד), דבר מקובל הוא, שקמואל הוא מדד, אחיו של משה מאב".

יש לשקול את האפשרות הסבירה, שדרשת השמות 'אלדד' ו'מידד' אינה חלק אוטנטי מהמסורת המדרשית הקדומה (כפי שנראה בהמשך) שאלדד ומידד אחי משה אלא נוספה בשלב מאוחר, בידי אחד מחכמי אשכנז או צרפת, וזו הסיבה שחלק מהמקורות האשכנזיים-צרפתיים הביאו את עניינם של אלדד ומידד אחי משה בלא דרשת שמותיהם. על חכמים מאשכנז שחיבבו את דרשת השמות ואף יצרו כמה דרשות כאלו משלהן, שחלקן דורש את השם בנוטריקון, כדוגמת דרשת שמות 'אלדד' ו'מידד' שלפנינו, ראה: ע' ויזל, הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, ירושלים תשע, עמ' 104-108. ורשימה ארוכה של "תיבות שדורשים רבותינו תיבה אחת לשתים" (שרובה "מכתיבת גלילי רבנא

אגדה זו, שאלדד ומידד הם אחי משה מן האב, ידועה היתה בבתי המדרש באירופה כבר באמצע תקופת הגאונים, בסוף המאה השמינית! בפירושו לטיני לספר דברי הימים המיוחס להירונימוס אך באמת נכתב בידי יהודי משומד לנצרות מדרום גאליה (צרפת של יום), נתפרש המקרא: "וְכֵן עֲזָרָה, יְתֵר וּמֶרֶד וְעֶפְרַיִם וְיִלְזוֹן, וַתֵּהָרֶ אֶת מְרִים, וְאֶת שְׂמִי, וְאֶת יִשְׁבָּח אָבִי אֶשְׁתַּמְעַ" (דה"א ד יז), באופן זה (בתרגום מלטינית; הדיבורים המתחילים מהפסוק נדפסו כאן בגופן דק):

בני עזרה יתר ומרד, עפר ועלון; עזרה פירושו סיוע, והוא אותו שנקרא עמרם, אבי משה ואהרן; יתר פירושו שארית, והוא אהרון; מרד [פירושו] מורד, והוא משה; עפר [פירושו] אבק, והוא אלדד; יעלון [או: יאלון] - אלון 4, הוא מידד, הם שנים שנתנבאו. מסרו, ש**משה אחרי שקיבל חוק במדבר, הורה לאביו להיפרד מאמו, כי היא היתה דודתו, בתו של לוי. אחרי גירושין, עמרם נשא אשה אחרת, ממנה היו לו שני בנים, אלדד ומידד.** נאמר בהמשך: ילדה את מרים, את שמי ואת ישבא אבי אשתמוע; ב'שמי' הם התכוונו למשה, כי פירושו 'שמימי'. ישבי - אהרון, כי פירושו 'שבח'; אבי אשתמוע, דהיינו, אש תמיד, כי עבודתם של בני אהרון להקריב קרבנות באש תמיד⁵.

שמואל בן רבנא קלונימוס הזקן, הוא ר' שמואל החסיד הביא ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפיירא, המחזיקה כמה שמות בני אדם (אך אין בה את דרשת 'אלדד' ו'מידד'). ראה ספרו: ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מ"ר בלוי, ניו יורק תשנד, עמ' תריג-תרסז. וכך גם נהג בקביעות ר' מנחם ב"ר שלמה, בעל 'מדרש שכל טוב' (איטליה; המחצית הראשונה של המאה השתיים-עשרה). ראה: ח' בן-שלום, 'לשיטתו הפרשנית של ר' מנחם בן ר' שלמה בפירושו על התורה 'שכל טוב', טורים: מחקרים בהיסטוריה ותרבות יהודית, בעריכת מ' שמיזמן, ב, ניו יורק תשסז-תשסח, חלק עברי, עמ' מא-מג; ש' עמנואל, מגנזי אירופה, א, ירושלים תשעה, עמ' 118-119 (תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפני לי שני הפרסומים האחרונים). וכבר נודעה זיקתן של אשכנז וצרפת אל תורתה של איטליה.

4 במקור: 'lex' (=חוק), ומסתבר שיש לתקנו ל'*illex*' (=אלון). וכך הציע אברהם רמר, ראה ספרו: תרגום של דברי הימים המיוחס לר' יוסף סגי נהור [...] עם נסחאות והגהות שונות (כתרו הלועזי: *Ein lateinischer Commentar aus dem IX. Jahrhundert zu den Büchern der Chronik*), טהרן תרכו, חלק לועזי, עמ' 16 הערה 2.

5 794. המקור הוא, כאמור, בלטינית, והתרגום לעברית נעשה לבקשתי בידי ד"ר מיכאל שניידר, שגם מסר לי את כל המידע הנוגע לפרשן, ותודתי נתונה לו על עזרתו. הנוסף בסוגריים מרובעים בתרגום העברי הוא מאת המתרגם, כדי להקל על ההבנה. על הפירוש ומחברו (כולל הפרטים שהבאתי בענייניו בהמשך), ראה: A. Saltman, *Pseudo-Jerome Quaestiones on the book of Samuel*, Leiden 1975, pp. 9-16.

הוא כותב את הדברים בשם "מסרו", וקרוב הדבר שכוונתו למקור יהודי - פרשן קדום או מדרש חז"לי, שכן בעל הפירוש המדובר עשה שימוש רב בחומרים ספרותיים יהודיים שהכיר מתקופת יהדותו (אלא שהביאם מן הזכרון ולכן השתבש לעתים שכיחות). ולפי שככל הנראה, בעל הפירוש הלטיני רכש את השכלתו בנרבונה או מרכז פרובנסאלי אחר, מסתבר שמפרובאנס נתגלגלה אגדתנו לבני אשכנז וצרפת, וכבר נודעה פרובאנס כמרכז גדול למדרש ודרשנות שהשפיע רבות על אשכנז וצרפת.⁶

ב. אחי משה מן האם

דעה שונה מופיעה בתרגום הארצישראלי המיוחס ליונתן בן עוזיאל למקרא, ולפיה: אלדד ומידד הם אחי משה מן האם (יוכבד), שגירשה עמרם קודם לידת משה⁷, ונישאה לאלצפן בן פרנך והולידה ממנו את אלדד ומידד, וחזרה ונישאה לעמרם והולידה את משה:

וְאֶשְׁתֵּי־יָרֹחַ גִּבְרִין בְּמִשְׁרֵיתָא, שְׁמֵיהּ דְּחַד אֶלְדָּד וְשְׁמֵיהּ דְּתַנְיִין מִידָד, בְּנוֹי דְּאַלְצָפָן בֶּר פֶּרְנָךְ, דִּילִידַת לֵיהּ יוֹכְבֵד בְּרַת לֹוי יוֹכְבֵד דְּפִטְרָה עֲמָרָם גְּבֵרָה, וְאַתְנַסִּיבַת לֵיהּ עַד דְּלָא יִלְיַדַת יַת מִשֶּׁה.

[תרגום לעברית: וישארו שני אנשים במחנה, שם האחד אלדד ושם השני מידד, בני אליצפן בן פרנך, אשר ילדה לו יוכבד בת לוי כאשר גרשה עמרם בעלה, ונישאת לו לפני שילדה את משה].⁸

כדברי התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל, כותב גם ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, מגדולי הדור ההוא במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, הנודע בחיבורו 'חוסי תנאים

6 די להזכיר את השפעתו העזה של ר' משה הדרשן, בן נרבונה, על בתי המדרש בצרפת ובאשכנז. ראה, למשל: ח' מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלים תשע, עמ' 133-149.

7 השווה: מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, שמות ו ב, מהדורת י"ג אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשטו, עמ' 6; בבלי, סוטה יב ע"א. וראה עוד: הרב י"ח סופר, ברית יעקב, סימן ו, אות ז, ירושלים תשמ"ה, עמ' קו.

8 תרגום יונתן בן עוזיאל, במדבר יא כו [=חומש כתר יונתן, ד, במדבר שם, מהדורת הרב י"מ וורטהיימר, ירושלים תשנז, עמ' קמז]. בתרגום לעברית השתמשתי בתרגומו של ד' רידר, העדיף בעיני מזה של הרב וורטהיימר. ראה: תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה: מתורגם לעברית עם באורים, ציוני מקורות ומקבילות, ב, במדבר יא כו, מהדורת ד' רידר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 60-61.

תרגום ארצישראלי זה הוא מקור הדעה האחרונה שהביא ר' נתנאל ב"ר ישעיה בפירושו לתורה שחיבר בשנת ה'פט (1329): "ומאין המה אלדד ומידד?... ויש אומרים, שהם קרובי משה, או בני אחותו, או דבר הדומה לזה. ויש אומרים, שהם אחי משה מאמו, והם בני אליצפן בן פרנך שנשא יוכבד אחר שנתגרשה מעמרם והולידם" (מאור האפלה, פרשת בהעלותך, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תש"ז, עמ' תי).

ואמוראים: "ויש מדרש שאומר, כי אלדד ומידד אחי משה רבינו היו, ומאיש אחר"⁹; היינו, שהיו אחיו מן האָם. אך מכך שהתרגום הארמי לתורה המכונה על־שם יונתן בן עוזיאל כמעט לא היה מוכר בתקופת הראשונים¹⁰, ומכך שר' יהודה משפירא מביא את העניין בשם 'מדרש' ושלא בלשון תרגום, ומטרת הבאתו היא כדי לסייע להשערתו ש"יוכבד קודם לכך [=קודם לידת מרים], בילדותה, ילדה"¹¹, פרט שהתרגום אינו יכול להסכים לו¹², מוכח, שלפני ר' יהודה משפירא עמד מקור מדרשי אחר המסכים – מצד אחד – לדעת התרגום שאלדד ומידד הם אחי משה מן האָם, אך – מצד שני – לא מסר פרטים נוספים בעניין¹³, עד

9 ערכי תנאים ואמוראים, ערך 'רבי יהודה בר זבינא', מהדורת הרב מ" בלוי, ניו־יורק תשנ"ד, עמ' פה-פו. אביא כאן את העניין כולו, מוגה מתוך כתב־היד שעל־פיו נדפסה המהדורה: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 9624; מתכ"י: F50488 (אין ספרור דפים במיקרופילם), ואת תיקוני נתתי בסוגריים מרובעים:

ותו גרסינן התם: 'ויקח את בת לוי', אפשר בת ק"ל שנה וקרי לה 'בת'!?!... א"ר יהודה בר זבינא: שנולדו [בה] סימני נערות. והפירוש: מדקרי לה 'בת' סתמא, ולא 'יוכבד בת לוי', משמע, כאילו היא עדיין קטנה ועומדת ברשות אביה...
ואין לתמוה על לידת מרים שילדה יוכבד בת קכ"ה, ומהתימה על לידת משה, הרי שרה אמינו שתמה[ה]: 'הבת תשעים שנה תלד', די"ל [=דיש לומר], כי יוכבד קודם לכך, בילדותה, ילדה; ולא הוצרך הכתוב למנות ששם, [כי] לא נתקיימו. ויש מדרש שאומר, כי אלדד ומידד אחי משה רבינו היו, ומאיש אחר. שהמדרש: אלידד בן כסלון, הוא אלדד, ובשעת גדולתו הוסיפו לו היו"ד, כשנתמנה נשיא.

קטע זה, בשלמותו, הביא מכתב־היד א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, הדפסה חמישית מורחבת, ירושלים תשמו, עמ' 637.

10 ראה: א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 35-40.

11 ערכי תנאים ואמוראים, שם, עמ' פה. והשווה: תוספות השלם על התורה, ו, פרשת שמות, ב ב, עמ' לה, אות ו.

12 כי להדגשת התרגום, שיוכבד ילדה את אלדד ומידד קודם לידת משה, משתמע שאהרן ומרים קדמו לאלדד ומידד. ולפי שאהרן גדול ממשה שלוש שנים (עי' שמות ז ז), ומשה נולד בהיות יוכבד בת מאה ושלושים שנה (עי' בבלי, סוטה יב ע"א), הרי שלדעת התרגום, אלדד ומידד לא נולדו ליוכבד "בילדותה", בצעירותה, אלא קרוב להיותה בת מאה ושלושים שנה! כמובן שאין טעם לעקש המסילה ולטעון, שר' יהודה משפירא הבין שהתרגום חלוק על הבבלי בנוגע לגילה של יוכבד בלידתה למשה, ולדעתו היא ילדה אותו בצעירותה, בת שלושים למשל, וממילא גם אלדד ומידד נולדו בסביבות אותו הגיל. כי אם נניח כן, אין ר' יהודה משפירא צריך להכריח שאלדד ומידד נולדו שנים רבות לפני משה בשביל להוכיח שיוכבד ילדה כבר בצעירותה, שהרי הדבר מוכח מלידת משה עצמו!

13 המדרש הראשון שהביא ר' יהודה משפירא גם אינו מוסר פרטים מזהים על האישה אחר' אשר לו נישאה יוכבד, בשונה מהתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל הנוקב בשמו של אליצפן בן פרנץ! ר' יהודה משפירא כותב: "ויש מדרש שאומר, כי אלדד ומידד אחי משה רבינו היו, ומאיש אחר. שהמדרש:

שאפשרי לטעון בדעתו, שיוכבד ילדה את אלדד ומידד 'בילדותה', בצעירותה, עוד קודם שנישאה לעמרם וילדה ממנו את מרים ואהרן ¹⁴.

הנהגה ב'רמזים' אשכנזים-צרפתיים עולה נוסח חדש, הקרוב יותר לדעת התרגום:

'אלדד ומידד מתנבאים במחנה' (במדבר יא כז). בני אליצפן בן פרנך היו. אליצפן לקח יוכבד אשת עמרם לאשה לאחר מיתת עמרם, והיו לו ממנה אלדד ומידד אחיו של משה ואהרן מאם ¹⁵.

נוסח זה מסכים לתרגום בשני פרטים וחולק עליו בשניים-שלושה פרטים אחרים. ההסכמה היא: א, אליצפן היה בעלה השני של יוכבד; ב, אלדד ומידד הם אחי משה מן האם. והפרטים שנחלקו: א, אם יוכבד נישאה לאליצפן אחרי שעמרם גירשה (תרגום), או לאחר מותו (רמזים); וממילא: ב-ג, אם נישאה בחזרה לעמרם והולידה ממנו את משה אחרי שהולידה את

אלידד בן כסלון, הוא אלדד, ובשעת גדולתו הוסיפו לו היו"ד, כשנתמנה נשיא, נראה אם כן, שהמדרש הראשון שעמד לפני הכותב ("כי אלדד ומידד אחי משה רבינו היו ומאיש אחר") לא מסר פרטים על זהותו של הבעל האחר של יוכבד, ולכן יכול היה הכותב לפרש את המדרש הראשון על-פי המדרש השני - "שהמדרש: אלידד בן כסלון הוא אלדד", ולהסיק שבעלה האחר של יוכבד הוא כסלון, ושני המדרשים שהביא עולים בקנה אחד!

המדרש האחרון שהביא ר' יהודה משפירא מצוי לפנינו בתנ"ב, בהעלותך, כב: **"אלדד, זה אלידד בן כסלון; ומידד, זה קומאל בן שפטן"**, ומשם לבמדבר רבה, טו יט. אלא שלפני ר' יהודה משפירא נאמר במדרש גם טעם לתוספת היו"ד ב'אלידד', ושמוא זו הוספתו-שלו. טעם אחר להוספת היו"ד הובא בפירוש הרוקח על התורה, ג, פרשת מסעי, עמ' קג: "אלידד... הוא אלדד שנתבא במחנה... וכאן הוסיף לו יו"ד - 'אלידד', כי הנבואה נקראת 'לשונות'. וכך בבעל הטורים, במדבר לד כא.

את הקטע הנזכר ממדרש תנחומא כבר הביא רב נסים גאון ב'מגילת סתרים' שלו, והסביר על-פיו מדוע ברשימת הנשיאים שבפרשת מסעי (במדבר לד יז ואילך) מופיע שמו של אלידד בן כסלון בלא התואר 'נשיא' (שם, פסוק כא), וזה לשונו (בתרגום מערבית-יהודית): "כי באחד המדרשות אמרו, שאלדד חברו של מידד שנשארו במחנה, הוא אלידד בן כסלון. ואם הדבר כך, וברור שהוא נתבא, הרי משום כך לא קראו 'נשיא', כי דרגתו עדיפה ומעמדו מכובד יותר" (ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכה, עמ' 322 הערה 18). הסבר זה התגלגל לפרשנים רבים, באשכנז, צרפת וספרד, ואף לילקוטים מדרשיים מאוחרים כדוגמת 'מדרש הגדול', ראה במראי המקומות שציין אברמסון, שם, עמ' 317 ואילך.

14 גם פטר קומסטור (מת בשנת 1178), מלומד ותיאולוג נוצרי-צרפתי בדור שקדם לר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, כותב, ש"לפי מה שאומרים העברים", אלדד ומידד "הם אחיו של משה מצד אמו ולא מצד אביו". ראה: ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א, עמ' 186. אך אין כל הכרח שמלומד זה שאב את הדברים מהתרגום המיוחס לרב'ע, כהשערת מרחביה שם, שכן כפי שנוכחנו כאן, נודעו באותו זמן מקורות מדרשיים נוספים לעניין.

15 הרב י' הרש"ר, 'רמזים וליקוטים ישנים מחמשה חומשי תורה', גנוזות, ב (ירושלים תשמ"ה), עמ' עט.

אלדד ומידד (תרגום), או, שכמובן, לא חזרה ונישאה לעמרם, שכבר הלך לעולמו, ומשה נולד **קודם** אלדד ומידד (רמזים).

קשה לדעת, אם נוסח ה'רמזים' הוא מקורי ובאשכנז צרפת היתה להם כמה מסורות מדרשיות בעניין או שנוסח זה עובד מהתרגום כדי לסקל ממנו בעיה הלכתית העולה מדבריו: כיצד עמרם עבר על דברי תורה והחזיר את גרושתו שנישאה לאחר? ¹⁶ תמיהה שדשו בה האחרונים ¹⁷. כך או כך, נוסח ה'רמזים' נתגלגל לספר 'שלשלת הקבלה' לר' גדליה אבן יחיא (איטליה; ה'רעה-שמו, 1515-1587) (כשהוא מיוחס בשגגה לפרקי רבי אליעזר ולפירוש רש"י לדברי הימים!) ¹⁸

התרגום הארמי לתורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל נתחבר כנודע בארץ ישראל, ודבריו שאלדד ומידד הם אחי משה **מן האם** הם כמסתבר מסורת מדרשית **ארצישראלית**. אך כפי הנראה, גם הדעה המנוגדת שהובאה כ'מצאתי כתוב' ב'פירוש רבינו אפרים' ומקבילותיו, שאלדד ומידד הם אחי משה **מן האב** (ונולדו אחרי מתן תורה, כשפירש מיוכבד ונשא אשה אחרת), מקורה במסורת מדרשית **ארצישראלית** אחרת, כפי שנראה מהמשכו הישיר של העניין ב'מצאתי כתוב' הנזכר: 'ובקונטרס מארץ ישראל היה כתוב בו: אני הלל, ראיתי קברי אלדד ומידד אחי

16 ע'י דברים כד א-ד.

17 ראה, לדוגמא: ר' שמואל בן אלקנה מאלטונא, שו"ת מקום שמואל, סי' כג, אלטונא תצח, דף לו ע"א-ע"ב; החיד"א, פני דוד, פרשת תצוה, סי' ה, ירושלים תשיט, עמ' צט; ר' יצחק אייזיק שור, שו"ת מ"ת באר, סי' לט, למברג תרנא, דפים כג ע"א - כד ע"א.

18 ראה שלשלת הקבלה, ויניציאה שמו, דף יג ע"א; ירושלים תשכה, עמ' כה-כו: "בפרקי רבי אליעזר ופירוש רש"י בדברי הימים נראה, שאליצפן בן פרנך לקח יוכבד לאשה אחר מיתת עמרם, ונולד להם אלדד ומידד". אין כל משמעות לייחוס העניין למדרש פרקי רבי אליעזר ולפירוש רש"י על דברי הימים, שכבר נודע שספר 'שלשלת הקבלה' מלא בטעויות כרימון עד שכינוהו 'שלשלת הכובים', ראה: א' דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחיא בעל שלשלת הקבלה, ע"ד, ירושלים תשל, עמ' 209 ואילך (ולענייננו, השווה: ד' רידר, 'הערות והארות לתרגום יונתן בן עוזיאל', סיני, נו [תשכה], עמ' קיח). אמנם ייתכן, שייחוס המובאה לפירוש רש"י לדברי הימים בא לעולם בעקבות הופעת אחת מגירסאות העניין בפירוש לטיני קדום **לספר דברי הימים** (ע'י לעיל, ליד הערה 5), ששמע השומע שהדבר מצוי בפירוש לדברי הימים וסבר בטעות שהכוונה לפירושו של רש"י. ואילו היחוס המוטעה לפרקי רבי אליעזר נגרם מפאת הזהות הכללית של תוכני מדרש זה לתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל (ראה: פרקי רבי אליעזר עם ביאור רד"ל, מבוא, דף יב ע"ג; שנאן, תרגום ואגדה בו, עמ' 176-185; א' שנאן, 'בין מדרש לתרגום: על תרגום התורה המיוחס ליונתן ומדרש פרקי רבי אליעזר', תעודה, יא [תשנו], עמ' 243-231), ולכן טעה הטועה בייחוס את המסורת שלפנינו (הקרובה, כנראה, לנאמר בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל) לפרקי רבי אליעזר, בעוד שהעניין לא הופיע מעולם במדרש זה. והשווה: שנאן, תרגום ואגדה בו, עמ' 185, אך הוא הרחיק לכת לטעון בהסתמכו על אבן יחיא, הידוע ב'דיקנותו', שאכן היו הדברים מצויים בפרקים החסרים שבפרקי רבי אליעזר!

משה מן האב ולא מן האם. העתקתי מנימוקי הר' יעקב מאורל[נ]יש"¹⁹. והעניין נתפרש יותר במקבילות: ב'דעת זקנים' מבעלי התוספות: "ומצאתי קונטרס מר' עמרם, מר' הלל שהיה מארץ ישראל: אני הלל ראיתי קבר[ן] אלדד ומידד, והיה כתוב עליהם: אלדד ומידד אחי אהרן מן האב ולא מן האם"²⁰; ובפירושו הרא"ש: "ומצאתי שהובאו קונדריסין אל רב עמרם גאון הגולה מר' הלל, שהיה מארץ ישראל: אני הלל ראיתי קברי אלדד ומידד, אחי אהרן מן האב ולא מן האם"²¹. היינו, בקונטרסו של ר' הלל מארץ ישראל (ששלח אל ר')

19 פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון, ב, פרשת בהעלותך (מכתבה אשכנזית), עמ' פג-פד.

20 דעת זקנים מבעלי התוספות, במדבר יא כז.

21 פירוש הרא"ש, במדבר שם. פירוש זה, שאינו אלא קובץ תוספות על התורה, אינו באמת לר' אשר ב"ר יחיאל, הרא"ש, שהוא נדפס על שמו בטעות. והדברים ידועים.

כפי הנראה, מאחד המקורות האשכנזיים-צרפתיים הנוכחים שאב ר' יהושע אבן-שועיב, בן ספרד ומתלמידי הרשב"א, הכותב:

קבלה ביד הראשונים זל, כי אלו אלדד ומידד היו אחי משה מן האב. כי ידע עמרם איסור עריות מן משה, שעתידיה תורה לאסרם, ופירש עמרם מיוכבד דודתו ולקח אשה אחרת, והוליד את אלו... וזהו: 'אלדד' - אל דוד, שאין בו איסור, וכן 'מידד'. **ואמרו: ששלח ר' הלל, שהיה מארץ ישראל, כתב לרב עמרם, שראה את קברם, והיה כתוב עליהם: אלדד ומידד אחי אהרן מן האב ולא מן האם (דרשות ר' יהושע אבן-שועיב, פרשת בהעלותך, מהדורת הרב ז' מצגר, ירושלים תשנב, עמ' שמו).**

אמנם יש בדבריו שני פרטים שאינם במקורות האשכנזיים-צרפתיים הקדומים לו שהובאו כאן: (א) עמרם גירש את יוכבד עוד לפני מתן תורה; (ב) ר' הלל עצמו שלח את קונטרסו לרב עמרם (בנוגע לכך, הקרוב ביותר הוא הנוסח שב'פירוש הרא"ש', אך אין הדברים זהים לחלוטין). מדרשותיו של ר' יהושע אבן-שועיב העתיק ר' יצחק קארו, תולדות יצחק, פרשת בהעלותך, מנטובה שיח-שיט, דף סג ע"א-ע"ב, כמוכח מהשוואת לשון המקורות. וזה לשונו: "ואם תאמר, מי הם אלו [=אלדד ומידד]? **קבלה ביד הנביאים הראשונים,** כי אלדד ומידד היו אחי משה מן האב, שידע עמרם ממש אסור עריות, שעתידיה תורה לאסרתם, ופירש מיוכבד דודתו ולקח אשה אחרת והוליד אלו... וזהו 'אלדד', פירוש: אין בו איסור דד, שהיא דודתו, וכן 'מידד', וכי איסור דד יש בזה?!. ואמרו, כדשלח ר' הלל שהיה מארץ ישראל כתב לרב עמרם, שראה קברם, שכתוב עליהם: אלדד ומידד אחי אהרן מן האב ולא מן האם". אך איני יודע אם גם ר' אברהם מנחם רפפורט שאב את דבריו מר' יהושע אבן-שועיב, כספקו של ש' אברמסון (דברי פתיחה' הנרשם בהמשך ההערה, עמ' 44), כי בעוד שלדעת אבן-שועיב, עמרם גירש את יוכבד לפני מתן תורה, ש'ידע... שעתידיה תורה לאסרם", הרי שלרא"מ רפפורט זה היה אחרי מתן תורה, כדעת שאר המקורות מאשכנז וצרפת. וזה לשונו בספרו מנחה בלולה, פרשת בהעלותך, וירונה שנד, דף קמא ע"ב: "אלדד ומידד'. מצאתי, כי חכם אחד מארץ ישראל כתב **לרב עמרם לבבל,** שראה קברם שכתוב עליהם: אלדד ומידד אחי אהרן מן האב ולא מן האם. ואלדד זה אינו בן יוכבד דודתו, ומידד נוטריקון: מי היא דודתי. **שאחרי מתן תורה** נאסרה על עמרם, ולקח אשה אחרת והוליד שני בנים אלו".

המסורת האשכנזית-צרפתית התגלגלה אפוא ברבות הימים לספרד, כפי שנוכחנו מהבאתה בדרשות ר' יהושע אבן-שועיב ובפירושו של ר' יצחק קארו. וכך גם כותב ר' אברהם סבע, ממגורשי ספרד, בספרו

עמרם) הוא מספר על ביקורו בקברי אלדד ומידד, ואת אשר היה "כתוב עליהם", על מצבת קבורתם: "אלדד ומידד אחי משה / אהרן מן האב". ונראה אם כן, ששתי הדעות מקורן בארץ ישראל, ואפשר ששורשן במסורת קדומה אחת שהתפצלה ברבות הימים.

ג. רמיזות קדומות

סיוע־מה למסורת האשכנזית־צרפתית, שאלדד ומידד הם אחי משה מן האב, מבצבץ משני תרגומים ארמיים אחרים שנתחברו בארץ ישראל.

לפי אגדת 'כסא שלמה' ששולבה בתרגום הארמי המורחב למגילת אסתר (שנתכנה לימים 'תרגום שני')²², נרשמו שמותיהם של "שבעה חסידי עלמא" על אחד מצידי שבעה קני המנורה שעמדה בסמיכות לכסאו של שלמה המלך: "דצירין עליהון שבעה חסידי עלמא, ואלין אנון שמהתהון: לוי, קהת, עמרם, משה, אהרן, אלדד ומידד, וחור נביא ביניהון"²³.

צורר המור, ב, במדבר יב, כו, מהדורת הרב ב' ויכלדר, בניי ברק תשנ, עמ' קלט: "ואמר וישארו שני אנשים במחנה... שני אנשים צדיקים וגבורים נבואתם... עד שאמרו, שהיו אחיו של משה מן האב. וזהו: 'שם האחד אלדד', כלומר: איני בא מיוכבד דודתו; וכן 'שם השני מידד' - מי הוא דד, לרמוז, שאינו בא מצד דודתו".

על זהותם של ר' הלל ור' עמרם שהביא את דבריו, נאמרו השערות שונות שאין להן בסיס. ראה: ש"ח קוק, ר' עמרם איש ארץ ישראל, בספרו: עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכג, עמ' 257-258; הרב ש"א ורטהיימר, 'מי כאן הלל', מזרח ומערב (בעריכת א' אלמליח), א (תרפ), עמ' 416-418 [=הנ"ל, 'מי כאן הלל', שערי ציון, א, חוברת א (כסלו תרפא), דפים יד ע"א-טו ע"א. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפניני למקורות אלו]. גם תיקונו של ש"ח קוק: "עמרם ב"ר הלל" (עיונים ומחקרים, שם), שאיחד את שני האנשים לאחד, אינו נכון. כי המקורות מדברים על קונטרסו של ר' עמרם, בו הובאו דברי ר' הלל "שהיה מארץ ישראל". והעיר על תיקון־שיבוש זה ש' אברמסון, 'דברי פתיחה', בתוך: דרשות על התורה לר' יהושע אבן שועיב: צילום דפוס קראקא של"ג (1573), ירושלים תשכט, עמ' 39. אמנם אם הפירוש הלטיני לדברי הימים (מסוף המאה השמינית) שהביא את העניין שאלדד ומידד הם אחי משה מן האב, השתמש באותו מקור ששימש (במישרין או בעקיפין) לימים את 'פירוש רבינו אפרים' ומקורות צרפתיים קרובים, כהשערת (לעיל, ליד הערה 6), ומקור זה הוא קונטרסו הנזכר של ר' הלל מארץ ישראל, בהכרח שר' הלל ור' עמרם (המוסר את דבריו) פעלו, לכל המאוחר, באמצעה של המאה השמינית, ויש לזכור פרט זה בנסיגות הזיהוי לשני אישים אלו.

על המסורות בדבר מקומם של קברי אלדד ומידד, ראה: מ' איש־שלום, קברי אבות: לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ ישראל, ירושלים תשח, עמ' 49-50; ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל: תיאור הקברים הקדושים בלוויית ציורים ותמונות, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשכג, עמ' קס, והשווה שם, עמ' מה.

²² ראה: פ' חורגיק, תרגום כתובים, ניו־יורק תשח, עמ' 193.

²³ תרגום שני, אסתר א ב; א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, ד, ליידין תשכח, עמ' 175. גירסה מאוחרת של אגדת 'כסא שלמה' העבירה את השמות משבעת קני המנורה לשתיים עשרה זמורות הגפן מזהב שהצלו על המלך מעל ראש הכסא. ראה: א' תן־עמי, 'קטע מאגדת 'כסא שלמה' שנתגלה בגניזה', גנוזי

ובתרגום ארמי אחר, הוקבלה רשימת אישים דומה לשבעה הנרות שבמנורת הזהב שראה זכריה בחזונו: "וְהָיָה מְנוֹרַת זָהָב כְּלָה וְגִלְגָּה עַל רֵאשָׁה, וְשִׁבְעָה נֵרֹתֶיהָ עֲלֶיהָ..." (זכריה ד ב):

משחא לבוציניא דדהבא לאגנא דיברשה דמנרתא [...] א פרנסיא דהוו בעלמא, ואילין אינון שמהתהון: קהת, לוי, עמרם, יצהר, אלדד ומידד, אלעזר ואיתמר, וחור נביא דהוה ביניהון.

[תרגום לעברית: שמן לנרות הזהב שבאגן אשר בראש המנורה [...] מנהיגים שהיו בעולם, ואלה הם שמותם: קהת, לוי, עמרם, יצהר, אלדד ומידד, אלעזר ואיתמר, וחור הנביא שהיה ביניהם] 24.

רשימת האישים שבשני התרגומים כמעט זהה – פרט להחלפת משה ואהרן (שבתרגום אסתר) עם יצהר ואלעזר ואיתמר (שבתרגום זכריה) 25 – והיא מורכבת מחשובי שבט לוי ומשפחת הכהונה, ולכן הם הוקבלו לסמלה של הכהונה, המנורה 26. אך מיד צפה התמיהה: מה שייכותם של אלדד ומידד לכאן? הגם הם שייכים לאישיה המרכזיים של שבט לוי ומשפחת הכהונה? אין זאת אלא, שאכן גם שני תרגומים אלו הכירו בקשר המשפחתי ההדוק של אלדד ומידד לשבט לוי, ודרך האב דווקא, כי דרכו נקבע הייחוס והזיקה לכהונה (לבית אבותם). גם הצבת אלדד ומידד מיד אחרי משה ואהרן (בתרגום אסתר) וקודם אלעזר ואיתמר (בתרגום זכריה) מוכיחה, כי בעלי התרגומים ראו אותם כשייכים לדורם של משה ואהרן, כאחים למחצה.

שייכותם של אלדד ומידד לשבט לוי נרמזת גם בקטע 'מדרש ילמדנו', המונה בפרוטרוט את שמותיהם ואת השתייכותם השבטית של כל אחד משבעים הזקנים, וגם מסביר כיצד הם נבחרו באופן שלא יביא לידי מחלוקת:

'אספה לי שבעים איש' (במדבר יא טז). אמר משה: כיצד אעשה? אם אברור חמשה מכל שבט ושבט, נמצא חסרין עשרה. ששה מכל שבט ושבט – נמצאו יתרים שנים. מה עשה, הביא ששה מכל שבט, ומשבט לוי ארבעה. אמר: יודע אני בשבט לוי שהוא עניו ומקבל ממני.

משבט ראובן העמיד: חנוך, כרמי, פלוא, אליאב, נמואל, זכור; ומשבט שמעון: ימין, יכין, וצוחר, ואהד, ושואל, ונמרי;

קדם, ו (תשע), עמ' 202; פירוש מגילת אסתר לרמב"ם, א ב, מהדורת ב"צ קרינפיס, ירושלים תשיב, עמ' יב.

24 תוספתות תרגום לנביאים, סימן 144(ה), מהדורת ר' כשר, ירושלים תשנו, עמ' 219 (מקור ארמי), 282 (תרגום לעברית). המוסגר קטוע בכתב היד.

25 תרגום אסתר מחשב את אלדד ומידד כאחד ובכך הגיע לשבעה אישים בדיוק, וגם תרגום לזכריה מתייחס לאלדד ומידד כ'אישיות' אחת, אלא שהוסיף להתייחס כך גם אל אלעזר ואיתמר.

26 ראה, למשל: תנחומא, בהעלותך, ג [=במדבר רבה, טו ג].

ומשבט לוי: עמרם, חנניה, נתנאל, חזואל בן סתרי, ומשה על גביהם;

משבט יהודה: זרח, ודן, יונדב, ובצלאל, שפטיה, ונחשון...²⁷.

והמדרש ממשיך למנות את שמותיהם של ששה הזקנים שנבחרו מכל שבט ושבט²⁸.
אכן למדרש זה, שמשה רבינו הסכים לצמצם את חלקו של שבט לוי בשבעים הזקנים,
שיבחרו ממנו רק ארבעה זקנים ולא ששה, כמו משאר השבטים, נמצא ששני האנשים אשר
נשארו במחנה – אלדד ומידד – הם שני זקני **שבט לוי** אשר לא נכללו עם שבעים הזקנים
מפאת ויתורו של משה רבינו, הוה אומר: אלדד ומידד הם משבט לוי!²⁹
מעניין אפוא לגלות, שכמעט כל המסורות המדרשיות על קשר הדם של אלדד ומידד עם
שבט לוי ומשפחת הכהונה מופיעות דווקא בסוגה התרגומית-מדרשית הארצישראלית³⁰,
בעוד שקבצי מדרשים אחרים מתעלמים ממסורת זו ואף מתנגדים לה מפורשות³¹. מסתבר,

27 ילקוט שמעוני, פרשת בהעלותך, רמז תשלו, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשמ"ו, עמ' 213-212. דורות של חוקרים ייחסו, לא כל תימוכין, קטע מדרש זה ל'מדרש אספה', אך לאחרונה הוכיח ע' גאולה שהוא מ'מדרש ילמדנו'. ראה מאמרו: 'לחקר מדרש ילמדנו: דיון מחודש בכתובת הידועה מ'ילקוט שמעוני' לתורה ובמקורה', תרביץ, עד (תשס"ה), עמ' 221-260. וראה שם, עמ' 225 הערה 8, לרשימת החוקרים שייחסו את הקטע ל'מדרש אספה'.

28 לאחר רשימה זו מופיעה רשימת שמות נוספת, כ'פנים אחרות' (ילקוט שמעוני, שם, עמ' 213), וגם שם נרשמו בשבט לוי ארבעה זקנים בלבד.

29 ראה זו העלה, בפרשת חדות, הרב י' רצאבי, נפלאות מתורתך, במדבר'א, פרשת בהעלותך, בני ברק תשס"ח, עמ' ריז. יעויין בדבריו.

הזכחה זו ניתנה גם להעלות מנוסח אחר של מדרש שמות הזקנים, שבכת"י וטיקן:

שמות שבעים זקנים שהיו עם משה: ויאמר יי אל משה: אספה לי שבעים איש... אמר משה לבצלאל: בצלאל אחי, דבר זה אמר לי הקב"ה: 'אספה לי שבעים איש', ואיני יודע היאך [ל]חלק אותם. אחלק אותם ששה מכל שבט ושבט, נמצא יתרים; חמשה מכל שבט ושבט, נמצא חסרים; ששה משבט אחד וחמשה משבט אחד, הריני מטיל מהומה בין השבטים. אמר לו בצלאל למשה: משה רבינו, דבר זה קשה עליך. אמר לו: הין. אמר לו: כתוב איגרות ופיתקין, ותנם בתוך קלפי, וראה כל מי שעלה לראש שלושה, הרי הוא עולה לראש; כל מי שאינו עולה לידי שלושה, אינו ראוי שתשרה עליו שכניה מן השמים. הלך ועשה כן. מכל שבט ושבט - ששה, **חוץ משבטו של לוי שלא עלה בידו אלא ארבעה...** (גאולה, לחקר מדרש ילמדנו [לעיל, הערה 27], עמ' 253-254).

וכאן נמנים שמותיהם של שבעים הזקנים, כשבשבט לוי נמנים, כמובן, ארבעה זקנים בלבד.

30 אמנם לעיל (ליד הערה 13) שיערתי, שאחד מחכמי אשכנז הכיר מדרש נוסף, אבוד כנראה, שגם כן הביא את העניין.

31 ראה תנ"ב, בהעלותך, כב [=במדבר רבה, טו יט]: "אלדד זה אלידד בן כסלון (במדבר לד כא), ומידד זה קמואל בן שפטן (שם, פסוק כד)". אלידד בן כסלון היה נשיא שבט בנימין, וקמואל בן שפטן היה נשיא שבט אפרים, ונמצא שמדרש זה אינו מסכים עם הדעה שאלדד ומידד הם אחי משה למחצה, מן האב או מן האם (אלא אם כן נפליג ונאמר, שיוכבד נישאה לשניים - לכסלון ואחר כך לשפטן, וזו לא שמענו!).

שלפנינו עדות נוספת על אופיים השונה של התרגומים המדרשיים, שדרכם לשמר סוג מסורות מדרשיות שאין להן זכר בספרות המדרשית האחרת, הממוסדת יותר³².

ד. סיכום

ובכן, עומדות לפנינו שתי מסורות קדומות בדבר מוצאם של אלדד ומידד, שייטכן ומקורן במסורת מדרשית אחת, קדומה יותר, שהתפצלה לשתיים. הראשונה, שהובאה בכמה מקורות צרפתיים ואשכנזיים מתקופת הראשונים וקודם לכן: אלדד ומידד הם אחי משה מן האב, שעמרם אביהם פרש מיוכבד (אם משה) "ולקח אשה אחרת, והוליד ממנה אלדד ומידד". והשנייה, שהובאה בתרגום ארמי לתורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל ובמקורות נוספים: אלדד ומידד הם אחי משה מן האם, שלאחר שגירשה עמרם נישאה לאליצפן בן פרנך והולידה אותם ממנו. אכן מקורות מאוחרים יותר הביאו את אחת המסורות בשינויים, שחלקם נוצר, כפי הנראה, בשביל לעקוף שאלות ותמיהות לא מעטות שנתעוררו על כל אחת משתי המסורות הקדומות³³, שבעניינן לא נעסוק כאן.

ועי' עוד לעיל, הערה 1.

32 על תופעה זו, ראה: א' שנאן, "סודות עממיים בתרגום הארמי לתורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל", מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ז (תשמג), עמ' קלט-קנה.

33 ראה לעיל, ליד הערות 16-17. לתמיהות וקושיות נוספות, שנידונו הרבה בספריהם של האחרונים, ראה: הרב ד"א מגדלבוים, פרדס יוסף החדש על התורה, ז (במדבר א), פרשת בהעלותך, סימנים רמה-רמו, בני ברק תשנה, עמ' תמט-תנב; הרב ד"י ווייס, מגדים חדשים: במדבר, פרשת בהעלותך, ירושלים תשעב, עמ' רכג-רכו. בשני החיבורים הובאו דבריהם של רבותינו האחרונים שפלפלו בכמה תמיהות העולות משתי המסורות.